

Debat 2: Van boeren crisis naar boeren met toekomst – sociale transitie

Op dinsdag 14 maart, de vooravond van de verkiezingen (waarin voedsel en landbouw volledig buiten beeld bleven), vond in de Rode Hoed het tweede debat plaats van *'It's the food, my friend!'*. De boer stond deze keer centraal. Econoom Cor Pierik presenteerde een reeks statistieken die lieten zien hoe de boerenstand is gedecimeerd sinds WOII, bestuurskundige Jeroen Candel liet zien hoe je het concept 'framing' kan toepassen op landbouw. Het verhaal van de gestopte boeren Herman en José Bongen maakte nog eens duidelijk hoe boeren die *commodities* produceren, klem zitten tussen schuld en opschaling. Veehouder Adrian Langereis liet een manier zien om hieraan als boer - met veel inspanning - te ontsnappen: door samen te werken met andere boeren en je product een identiteit te geven. Het nieuwe van de avond zat erin dat er consensus bleek te zijn over de te volgen koers: de overheid moet boeren ondersteunen bij verduurzaming en verbreding. Het geld hiervoor kan komen uit accijnzen op ongezonde en niet-duurzame producten.

Zo'n 40 boeren vanuit heel Nederland waren deze avond naar de Rode Hoed gekomen voor de tweede aflevering van *'It's the food, my friend!'* om te spreken over de toekomst van boeren. Er waren ongeveer 180 bezoekers. Dat een kwart hiervan boer was, bleek uit de online inventarisatie met 'Mentimeter'. Burgers, studenten en adviseurs vormden elk ongeveer 15% van het publiek. De overheid besloeg ongeveer 10% van het publiek, agribusiness, handel, banken en media tussen 3% en 5%. Net als vorige keer kwam bijna de helft van de zaal uit Noord-Holland, de rest uit het hele land.

Cor Pierik: 'Grenzen aan de opschaling nog niet in zicht'

Landbouweconoom en hobbyboer Cor Pierik van het Centraal Bureau voor de Statistiek, afkomstig uit een boerengeslacht, toonde een groot aantal statistieken die de uitdunning van de boerenstand helder in beeld brachten. Hij vertelde dat zijn opa nog 5 koeien en 50 kippen had, en elke zaterdag 120 eieren persoonlijk verkocht op de markt. In de loop van een eeuw groeide het bedrijf naar bijna 125 koeien. De broer van Pierik runt het bedrijf nu, en de kans op overname is klein. Het illustreert de ontwikkeling van de boerenstand in de 20^e eeuw.

Boerenstand vrijwel gedecimeerd sinds 1950

De schaalvergroting werd onder Mansholt ingezet na WOII, maar deze was nog relatief bescheiden. In de jaren '70 en de jaren '00 kwam de opschaling pas echt op stoom. Tegen 410.000 boeren in 1950 zijn er nu nog maar 50.000. Stopten over die hele periode gemiddeld 15 boeren per dag, nu zijn er er nog altijd 6. Ondertussen verdubbelde de productiviteit van suikerbieten en melk, de productiviteit van komkommers vertienvoudigde. En we zijn, met ons kleine landoppervlak, het tweede landbouwexportland ter wereld.

Productie steeg, inkomen daalde

Hoewel de productie per bedrijf sterk steeg, daalde het inkomen van de boeren in de afgelopen twintig jaar. Is de gemiddelde Nederlander er sinds 1995 gecorrigeerd voor inflatie een kwart op vooruitgegaan, boeren verdienen nu juist minder. Tegelijk steeg hun schuld explosief naar gemiddeld 800.000 euro per boer en 1 miljoen euro per melkveehouder. Bij een rente van 4 procent is de melkveehouder dus alleen al aan rentelasten 40.000 euro per jaar kwijt.

Geen opvolgers

Door de hoge schuldenlast en werkdruk staan boerenkinderen niet altijd te popelen om het bedrijf van hun ouders over te nemen. Zoals een boer in de zaal opmerkte: 'De slimme boeren zijn overgebleven. Dus boerenkinderen gaan tegenwoordig vaak studeren.' Zo'n 40% van de melkveehouderijen heeft door dit alles geen opvolger. In de andere takken van landbouw is dat zelfs 60%. Gezien de hoge gemiddelde leeftijd van boeren is het waarschijnlijk dat het aantal boeren over een jaar of 15 nog veel verder is gekrompen.

Opschaling gaat door

Zijn er grenzen aan de opschaling? Als je internationaal kijkt, is het einde nog niet in zicht. De investeringslandbouw die sinds 2008 in een stroomversnelling is gekomen, gedreven door de crisis in de financiële markten (zie het verslag van vorige debat 'Kraft Heinz en de omkering van alle waarden'), drijft de opschaling ten top. In de Oekraïne is nu een bedrijf waar men 332 miljoen kippen per jaar slacht, bijna evenveel als in heel Nederland. Waar in Nederland een melkveebedrijf met 200 koeien al vrij groot is, kent Spanje al een bedrijf met 20.000 koeien. Als de vrije markt zijn gang blijft gaan, moet de echte opschaling in Nederland nog beginnen.

Verbreding en verdieping

Een alternatieve strategie voor boeren is de verbreding of verdieping. Dit is in opkomst sinds de jaren '70. Mogelijkheden voor verbreding zijn: natuurbeheer, agro-toerisme, loonwerk, kinderopvang en de zorg. Mogelijkheden voor verdieping zijn eigen verwerking en directe verkoop, of omschakeling naar biologisch of biologisch-dynamische landbouw. De opgave voor de toekomst is, volgens Pierik, om de landbouw zo om te vormen dat boeren op verschillende manieren hun boterham kunnen verdienen.

Discussie: 'Landbouw is geen probleem, landbouw is een oplossing'

In de discussie kwam een boer uit Zuid-Friesland aan het woord, die het wat sombere beeld van Cor Pierik weersprak. 'Ik heb 250 melkkoeien en herken me niet in dit beeld. In Nederland levert 1% van de bevolking de voeding voor 99% van de bevolking op een gouden schaalte. Daar mogen we trots op zijn. Van mijn schuld heb ik weinig last. Als je meegroeit met het hele pakket, kan je er een prima boterham mee verdienen.' Later op

de avond voegde hij wel toe: 'Denk niet dat bij mij gouden kippen vanzelf komen binnenvliegen. Het grootste probleem voor de toekomst is dat de consument wordt vertegenwoordigd door zes inkopers in Europa, terwijl elke boer voor zichzelf moet vechten. Ik kan nu mijn boterham verdienen met 250 koeien dankzij de omgeving waar ik woon. Maar boeren die op andere locaties zitten, moeten andere keuzes maken. Daar sta ik 100% achter. Waar het mij om gaat is dat landbouw niet het probleem is in onze maatschappij. Landbouw is de oplossing.'

Jeroen Candel: "We hebben *clumsy solutions* nodig"

Jeroen Candel is bestuurskundige en onderzoeker in Wageningen, waar hij promoveert op bestuurlijke vragen rond voedselzekerheid. Hij sprak over het Europees landbouwbeleid. Candel gaf aan dat er in de afgelopen 50 jaar niks is veranderd qua problematiek. 'We hebben al 50 jaar Europees landbouwbeleid, maar er is nog steeds geen antwoord op de boeren crisis. De problemen zijn dezelfde als toen: te weinig inkomenszekerheid, teveel volatiliteit in de agrarische markt. Boeren worden uit de markt gedrukt, er is verlies van arbeidsvreugde, dierenwelzijn en dierziektes zijn een probleem, en er is een vertrouwenscrisis. Tegelijk hebben in grote delen van de wereld mensen nog steeds onvoldoende te eten. Er is geen landbouwcrisis, er is een systeemcrisis. We hebben te maken met de *tragedy of the commons*, waarbij de zee wordt leeggevist en de bodem wordt uitgeput, omdat iedereen zijn eigen winstmaximalisatie nastreeft en niemand de verantwoordelijkheid neemt voor de gemeenschappelijke bronnen.

Hervormingen van GLB

Volgens Candel is het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) al te succesvol geweest: doordat de productie dank zij garantieprijzen sterk steeg, kwamen er overschotten en schoten de kosten voor de overheid omhoog; ook holde het milieu achteruit. Candel legt uit hoe het Europees landbouwbeleid in een reeks hervormingen tussen 1984 en 2013 werd omgebouwd en min of meer vergroend, zodat de subsidies in toenemende mate naar maatschappelijke diensten en natuurbeheer gingen, in plaats van naar productievolume. Aan de landbouw werd een steeds breder palet van maatschappelijke waarden en taken toegekend. Maar intussen werden de problemen voor boeren niet opgelost. 'Eigenlijk is niemand tevreden' aldus Candel. De boeren niet, de milieubeweging niet en de overheid niet.

Frames

Verskillende maatschappelijke stromen zoeken verschillende oplossingsrichtingen, die vaak met elkaar in conflict zijn. Verhelderend is om naar het probleem in termen van *framing*. Een *frame* is vooral de zienswijze waarop men naar een kwestie kan kijken. Wat in het ene frame als oplossing wordt gezien, wordt in een ander frame juist gezien als probleem. En elk frame heeft zijn eigen coalitie van spelers. Er zijn zes belangrijke frames, waarvan drie klassiek en drie opkomende.

- 1 Productionisme.** Hier wordt als probleem gezien dat er te weinig productie en te veel volatiliteit is. Niet te veel eisen aan boeren stellen. Voedselzekerheid is een publieke waarde. Directe inkomenssteun. Een belangrijke organisatie hierbij is de Copa-Cogeca, de Europese koepelorganisatie van landbouworganisaties en -coöperaties. Dit is het traditionele frame in de EU. In Frankrijk leeft dit nog sterk.
- 2 Het milieu- en gezondheidsframe.** Hier is juist de grote productie door en de subsidie aan boeren een probleem. Men zet de EU-subsidie bij voorkeur in om vergroening te bewerkstelligen. De subsidie wordt dan gekoppeld aan duurzame prestaties. Dit frame wordt door vooral NGO's gehanteerd.
- 3 Het vrijhandelsframe.** Dit is heel invloedrijk en ligt vooral in handen van de voedselverwerkende industrie. Voor hen mag het voedsel zo goedkoop mogelijk zijn. Het beschermende EU landbouwbeleid is daarbij vooral een belemmering. Ze willen liever dat boeren voor de wereldmarkt produceren. Het gaat om competitiviteit.

De volgende drie frames zijn opkomend:

- 4. Het ontwikkelingsframe:** de voedselvoorziening is geen Europese zaak, maar heeft invloed op de rest van de wereld. Dit is de visie bij ontwikkelingsorganisaties.
- 5. Het regionale frame:** dit staat tegenover het ontwikkelingsframe en stelt juist de regionale landbouw centraal. Het gaat daarbij om de leefbaarheid van het platteland. Een frame van boeren en lokale organisaties.
- 6. Het frame van voedselsoevereiniteit:** hier gaat het om het heroveren van het voedselsysteem door kleine boeren en door de bevolking. Zij zetten zich vooral af tegen het vrijhandelsframe en de industrie.

'Rommelige oplossingen' zijn nodig

Elk van deze frames ziet een ander frame als probleem in het voedselvraagstuk. Zo ontstaat een patstelling. Hoe kan deze patstelling worden doorbroken? Een top-down *reframing*, ofwel een EU-beleid dat, met Habermas in de hand, in goed overleg alle problemen rationeel oplost, is volgens Candel onmogelijk. 'Zo werkt politiek niet'. De enige oplossing ligt in '*clumsy solutions*': het toestaan van diversiteit en van landbouwkundige experimenten binnen vastgestelde kaders. Zoals bijvoorbeeld Kromkommer, Herenboeren, of voedselcollectief Lazuur, een Wagenings initiatief om de keten tussen consumenten en producent te verkorten.

Voedsel politiek maken

Wat wel nodig is, is een overkoepelende visie: een stip op de horizon, een doel dat we als land en als EU willen bereiken. De overheid moet politiek leiderschap tonen en prioriteiten stellen. En daarbij moet het niet alleen gaan over het GLB, maar over voedsel; het hele domein voedsel moet politiek gemaakt worden. Daarbij kan het handig zijn om ook in te zetten op lokaal beleid, omdat verschillende locaties om verschillende oplossingen vragen. In Milaan is in 2016 de *Milan Urban Food Policy Act* getekend door burgemeesters uit de hele wereld, die zich committeerden om voedsel hoog op de gemeentelijke agenda te zetten.

Discussie: 'Het moet bottom-up, maar dringt het bovenin wel door?'

In de discussie werd gevraagd hoe de politisering van voedsel tot stand gebracht kan worden. Een adviseur van Provincie Zuid-Holland wees erop dat zijn provincie al voedselbeleid heeft. Volgens Candel moet het bottom-up gebeuren. Lokaal voedselbeleid zorgt voor allerlei nieuwe initiatieven zoals schooltuinen en stadslandbouw. Moderator Felix Rottenberg constateerde echter dat de initiatieven onderin de samenleving niet echt lijken door te sijpelen naar boven. 'We hebben een sterke voedselbeweging, o.a. de Youth Food Movement. Het leeft bij jongeren, NGO's en het bedrijfsleven. Waarom merken we er dan helemaal niks van in de verkiezingscampagnes?' Candel had wel een verklaring: 'Het voedselsysteem is zoiets als het klimaat, het gaat om sluimerende, langdurige processen. De politiek praat liever over urgente, tastbare zaken.'

Herman en José Bongen: "Daarom stoppen we met boeren"

De avond kreeg meer urgentie door het verhaal van Herman en José Bongen. José zette in augustus 2016 een open brief op Facebook, waarom ze vertelde dat ze gingen stoppen met hun melkveebedrijf in de Achterhoek. Moderator Felix Rottenberg vroeg José het begin en einde uit haar brief voor te lezen:

'Steeds vaker krijgen we de vraag: 'Is het echt waar? Gaan jullie koeien weg?' Ik had hem hier nog niet beantwoord omdat mijn plan was een snedig politiek stuk te schrijven. Mijn finalewerk over een hypocriete politiek en samenleving die vol is van duurzaamheid en dierwelzijn, maar intussen toestaat hoe de voedselketen de laagste prijzen afdwingt, megamarges hanteert over de rug van boer en koe, en de markt met goedkope bulkmelk laat overspoelen. Maar ik kan de toon niet meer vinden. Het is wat het is. De knoop is door, de koek is op... wij stoppen met onze boerderij.'

'Ik probeer dat voor ogen te houden: hoe relaxed en gezellig dat zou kunnen zijn. Hoe fijn het is straks weer tijd voor elkaar te hebben. Om weer rust te krijgen voor hobby's en een fatsoenlijk sociaal leven. Maar moeilijk is het wel, om dat steeds te zien. Want wat laten we een boel -een leven- achter. Gisteren keek ik hoe onze koeien in de schemering naar buiten kuierden, een prachtige wei in, tegen het bos aan. En heb ik maar weer eens een flink potje gebruld...'

Grondlasten te hoog

De veearts was stomverbaasd dat ze stopten, omdat ze een goed functionerende boerderij hadden. Maar de last werd te groot. Ze hadden geen geërfd land, en daarom hadden ze een hoge hypotheek. 'Een hectare grond huren kost 1500 euro per jaar. De hypotheek kost mij 15 cent aan rentelasten op elke 35 cent die ik per liter melk betaald krijg.' De marges waren daardoor zo klein dat Herman geen hulp of loonwerker kon inhuren, waardoor hij veel te veel uren moest maken.

We kunnen aan alles voldoen... als we er eerlijk voor betaald worden

Herman pleitte ervoor dat er een goed verdienmodel moet worden gekoppeld aan duurzaamheid. 'Wij hebben zelf gekeken naar de mogelijkheid om over te schakelen naar biologisch, maar dan hadden we meer grond nodig: 30 hectare plus 60.000 euro omschakelgeld nodig. Dat is een investering van 1,6 miljoen. De bank wilde ons dat best lenen, want het bedrijf was gezond. Maar wie garandeert ons dat de biologische melkprijs op peil blijft? We kunnen voldoen aan alle eisen die de samenleving aan ons stelt, maar dan moet er wel voor worden betaald.'

Intussen: kinderopvang

José: 'Daarom hebben we gekozen om te stoppen. Ik heb nu al drie jaar een kleinschalige kinderopvang, dat loopt uitstekend. Het bedrijf proberen we intussen te verkopen. In september, nadat ik de brief op Facebook had gezet, hadden we acht belangstellenden. Maar toen in oktober de invoering van het systeem van verhandelbare fosfaatrechten werd uitgesteld tot 2018, waren alle acht belangstellenden meteen weg.' [ze gaan dus pas later stoppen of krimpden, AdR]. Zie ook dit [recente interview in Trouw](#).

Adrian Langereis: 'Meerwaarde creëren kan, maar is niet eenvoudig'

Adrian Langereis, melkveehouder in Groningen, probeert met 12 aangesloten boeren in een coöperatie tot een ander soort verdienmodel te komen. Hij heeft een bedrijf met 200 melkkoeien. Ze brengen hun zuivel op de markt als Weide Weelde. Per consumentenverpakking gaat twee cent naar weidevogelbeheer en natuurbeheer. Zo heeft de consument kans om rechtstreeks bij te dragen aan natuurschoon. Met veel moeite is het de coöperatie gelukt haar producten in schappen van de supermarkt te krijgen, tegen een meerprijs.

Maar de samenwerking met twaalf boeren en de Vogelbescherming, die elk hun eigen belang hebben, bleek ingewikkeld. Adrian constateerde dat het weerbarstig was om op deze manier een sluitend bedrijfsmodel te creëren.

Einddiscussie: oplossingen

In de einddiscussie stelde Samuel Levie van Food Cabinet dat er verschillende vormen van landbouw nodig zijn om verschillende doelen te bereiken. "Als we voorop willen blijven lopen moeten we doorinvesteren. Tegelijk is de kleinschalige landbouw belangrijk voor het inrichten en aantrekkelijk maken van het landschap.' Daarmee kwam de avond te staan in het teken van de noodzaak van een actieve overheid die zich niet blind uitlevert aan de vrijhandel maar voedsel en landschap vanuit een toekomstvisie vorm geeft.

Vleestaks en bodemfonds

Om dit te financieren, zijn verschillende mogelijkheden. Jeroen Candel: de belasting ligt nu te veel op arbeid. Dat is duur en belemmerend. De belasting moet meer op vervuiling en grondstoffen komen te liggen, bijvoorbeeld een accijns of een hoger BTW-tarief op vlees of suiker. Dit is officieel doorgerekend en daaruit bleek dat zo'n omslag te maken is. Dat geld kan je dan goed besteden natuurvriendelijke en dierenvriendelijke landbouw. Je kunt denken aan een fonds dat boeren steunt met het beschikbaar stellen van grond, in ruil voor het invullen van maatschappelijke waarden. Zoals dit in bepaalde provincies en gemeenten nu ook gebeurt.

Overheid moet weer sturen op aanbod

Jacques van Edenveld van Platform Aarde Boer Consument stelde dat de lage prijzen alles te maken hebben met de monopolisering van de markt aan de aankoopzijde. Boeren hebben altijd een neiging tot overproductie (*tragedy of the commons*) en daarom moet de overheid handelen en aansturen op aanbod. De melkquota hielden vroeger de prijzen op niveau. Candel beaamt het: 'De markt zoals hij nu is, werkt niet. Nu lijken we met schaalvergroting en efficiëntie nog succesvol, maar uiteindelijk valt gezien onze hoge grondprijzen deze slag in een geliberaliseerde markt niet te winnen. We kunnen de megabedrijven in Roemenië of Polen er toch niet uit concurreren. Anders worden wij het Frankrijk van morgen.'

Welk voedselsysteem?

Ongeveer de helft van alle bezoekers bleef daarna nog in de zaal om op het grote scherm het verkiezingsdebat te bekijken. Daarin was er wel aandacht voor het klimaat, maar over ons voedselsysteem geen woord...

Naborrel: 'Geen slaaf van de bank en de melkfabriek'

Na afloop spreekt de verslaggever met drie bezoekers: Jochem en Gerline Lekkerkerker en hun zoon Corné. Toen jaar geleden hadden ze een melkveehouderij met 120 koeien in de oude polders van IJsselstein. Ze stopten een stuk eerder dan José en Herman. Gerline vertelt: 'Wij wilden geen slaaf worden van de bank en de melkfabriek. We hadden een gezond financieel bedrijf, maar we voelden ons geen ondernemer meer. We konden geen kant uit, alleen maar méér produceren.' Jochem vult aan: 'Daarbij ben je volledig afhankelijk van de melkprijs. In mijn optiek ben je pas ondernemer als je facturen kunt uitschrijven, dat wil zeggen dat je je eigen prijs bepaalt.'

Ze gooiden het roer om en verkochten een groot deel van hun grond. Tegenwoordig hebben Jochem en Gerline tachtig vleeskoeien, die op land van Staatsbosbeheer grazen en waarvan ze het vlees direct vermarkten aan restaurants in de omgeving onder de naam Neder-Oudland. Daarnaast beheert Gerline een Bed & Breakfast en Jochem werkt op een agrarisch accountantskantoor. Zoon Corné werkt als bedrijfsleider op een andere melkveehouderij, in loondienst. 'Toch voelen we ons nu meer ondernemer dan tien jaar geleden.'

Alexis de Roode

*Het volgende debat in de serie **It's the food, my friend!** vindt plaats op **woensdag 22 maart** in De Rode Hoed in Amsterdam. Thema: **Leren van de natuur - transitie in de wetenschap**. Met o.a. de beroemde Amerikaanse boer Mark Shepard die zijn visie geeft op een 'herstellende landbouw' met een mix van eenjarige en meerjarige gewassen.*

Voor meer informatie: www.rodehoed.nl/foodfriend

Organisatie:

- *Wouter van der Weijden, Stichting Centrum voor landbouw en Milieu*
- *Bert van Ruitenbeek, bureau Ecominds*
- *Felix Rottenberg*

in samenwerking met de Rode Hoed.

